

ARCHYVAI IR LIETUVOS VALSTYBINĖ ARCHYVŲ SISTEMA: PRAEITIS IR DABARTIES ASPEKTAI (II)

Dr. DAIVA LUKŠAITĖ

Lietuvos archyvų departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės
Dokumentų valdymo skyriaus vedėjo pavaduotoja

ARCHYVAI LIETUVOJE

Apie archyvus Lietuvoje galime kalbėti nuo rašto vartojimo valdymo institucijose pradžios. Anot istoriko Domo Butėno, Lietuvoje iki vieningos valstybės sukūrimo „sudarytų dokumentų beveik nėra, nes vidaus reikalams rašto nereikėjo“ <...> ir tik susikūrus vieningai Mindaugo Lietuvos valstybei (XIII a. pr.), „galima apčiuopti tos visuomenės teritorijos ribas, valdymo paskirtį (įsakymą, nurodymą, paliepimą, reikalavimą), teismą, paremtą didžiojo kunigaikščio valia ir papročiais“. Minėtas istorikas nurodo, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės archyvas galutinai susidarė XV a. viduryje ir gavo Lietuvos Metrikos pavadinimą. Šio archyvo saugojimo vietas ir sąlygas lėmė istoriniai įvykiai. Po trečiojo Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo (1795 m.) didžioji dalis Lietuvos Metrikos dokumentų atiteko Rusijai, kur ir tebėra saugomi.

Archyvai Rusijos imperijos laikotarpiu (1795–1918 m.). 1864 m. įsteigus **Vilniaus archeografinę komisiją**, pradėta labiau plėtoti mokslinius tyrimus, skelbti dokumentus. Po 1905 m. kiek sušvelnėjus administraciniam režimui Rusijos imperijos pakraščiuose, čia pradėtos steigti Mokslo mylėtojų draugijos. Vilniuje įkurtos dvi draugijos (lenkiškosios inteligentijos ir Lietuvių mokslo draugija), kurios ėmė rinkti neoficialios kilmės dokumentus (dvarų, asmenų).

Svarbu, kad 1852 m. buvo įsteigtas **Centrinis senųjų aktų archyvas Vilniuje**, kuriame saugotos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įstaigų aktų knygos, išlikę teismų (miestų, žemių, pakamario ir kt.) dokumentai. Archyvo įsteigimo tikslas – naudoti ir apsaugoti dokumentus. Pirmasis archyvo vedėjas Nikita I. Gorbačevskis (1804–1880 m.) archyve dirbo 1853–1879 m. ir nemenką dėmesį skyrė dokumentams ieškoti ir naudoti. Pagal jo 1872 m. sudarytą archyve saugomų senųjų aktų katalogą archyve apytikriai saugota 17 300 knygų, iš kurių 900 – inventoriai, revizijų ir kt. dokumentai. Kitas archyvo vedėjas Ivanas Sprogis (1833–1916 m.) šias pareigas ėjo 1879–1916 m., o jo viena iš veiklos sričių – siekti, kad į archyvą patektų naujų dokumentų.

Greta pirmiau nurodyto archyvo veikė Bendrasis Vilniaus gubernijos įstaigų archyvas (Vilniaus gubernijos įstaigų žinybinis archyvas), saugojęs XIX–XX a. pradžioje veikusių Vilniaus gubernijos carinių įstaigų dokumentus. Kurį laiką veikė 1898 m. įsteigtas **M. Muravjovo muziejaus archyvas**, skirtas nurodytojo asmens veiklai pažymėti.

Lietuvos archyvai 1918–1940 m. 1919 m. gegužės 28 d. įsteigta **Valstybės archeologijos komisija**. 1919 m. rugpjūčio 18 d. paskelbtame Valstybės archeologijos komisijos įstatyme abstrakčiai buvo aptarti kultūros vertybių apsaugos klausimai. Kazimiero Tamašausko

teigimu, komisijos tikslas pagal įstatymą – „rinkti, saugoti ir tyrinėti Lietuvos praeities liekanas, susipažinti su surinktomis svetur ir rūpintis grąžinti išvežtas iš Lietuvos“. 1920 m. priimtuose šios komisijos nuostatuose pabrėžta, kad „komisija saugo valstybinių įstaigų ir privačių asmenų archyvus su valstybės administracijos pagalba, organizuoja jų tvarkymą ir tyrinėjimą“. Anot K. Tamašausko 1919 m. spalio 31 d. komisija perėmė Vidaus reikalų ministerijos žinioje esantį Kauno gubernijos įstaigų archyvą. Buvo įrengtos saugyklos, į kurias komisija sugabeno surinktus dokumentus, o šie dažnai buvo nurodomi Centraliniu valstybės archyvu; pastarojo statusas patvirtintas 1921 m. spalio 19 d. Toks archyvas įsteigtas buvusių valstybės ir savivaldybių institucijų dokumentams saugoti. Aptariamu laikotarpiu sostinėje Kaune veikė šie archyvai: 1) Kauno apygardos teismo archyvas, 2) Vyresniojo notaro archyvas, 3) Kariuomenės archyvas prie Krašto apsaugos ministerijos (įsteigtas 1921 m.), 4) Kauno miesto savivaldybės archyvas, 5) bažnyčių archyvai; 6) universitetų archyvai.

Lietuvos archyvai 1940–1990 m. (čia neaptarsime kelerius metus trukusios vokiškosios okupacijos vykstant Antrajam pasauliniam karui). 1940 m. rugpjūčio 23 d. priimtas Lietuvos TSR archyvų įstatymas (pirmasis archyvų įstatymas Lietuvos istorijoje). Pažymėtina, kad 1940 m. vasario 23 d. TSRS Vidaus reikalų liaudies komisariatas patvirtino TSR Sąjungos liaudies komisariatų, įstaigų, įmonių ir organizacijų archyvų darbui instrukciją, kuri reglamanetavo įstaigų ir archyvų darbo su dokumentais procedūras ir galiojo Lietuvoje.

Tuometinėje Lietuvoje veikę valstybės archyvai nuo 1940 m. buvo pavaldūs Vidaus reikalų ministerijai (TSRS archyvai – nuo 1938 m.) ir buvo priskirti žemiausiai respublikų archyvų kategorijai, kuriai buvo leista turėti tik vieną centrinį valstybės archyvą.

Anot istoriko Juozo Bagušausko, Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos (LTSR) Ministrų Taryba, 1940 m. rugpjūčio 5 d. „pavedė Vidaus reikalų ministerijai tvarkyti ir saugoti archyvus“, o ši netrukus įsteigė Archyvų skyrių. Pastarasis 1941 m. metais jau veikė kaip LTSR NKVD Archyvų skyrius. Ilgainiui kito šio skyriaus pavadinimas, funkcijos, kurias iš dalies perėmė 1960 m. įsteigta Vyriausioji archyvų valdyba prie LTSR Ministrų Tarybos.

Kaip teigia J. Bagušauskas, jau 1940 m. rugpjūčio mėn. Kaune veikęs Centrinis valstybės archyvas pertvarkytas ir pavadintas Lietuvos TSR centrinio valstybinio archyvu, o Vilniuje veikęs valstybinis archyvas – Lietuvos TSR centrinio valstybinio archyvo Vilniaus filialu. 1941 m. pastarasis pertvarkytas į Lietuvos TSR centrinį valstybės archyvą, o Kaune veikęs archyvas tapo jo filialu.

1940 m. gruodžio 7 d. pradėti steigti apskričių valstybiniai archyvai (praktiškai – 1941 m. pavasarį). Todėl teigtina, kad valstybinė archyvų sistema Lietuvoje suformuota tik 1940 m., o ją sudarė centrinis ir apskričių valstybiniai archyvai bei jų veiklą koordinuojanti institucija.

1945 m. įsteigtas Archyvų skyrius prie NKVD, kuris leido teisės aktus ir kontroliavo jų įgyvendinimą. 1947 m. pradėti steigti įstaigų (pirmiausia – ministerijų) archyvai. 1950 m. pradėti steigti rajonų archyvai, kuriuose kaupiti vietos valdžios institucijų dokumentai. Klaipėdoje, Panevėžyje, Šiauliuose įsteigti miestų (miesto valdžios institucijų) archyvai. 1954 m. rajonų ir miestų archyvai perduoti rajonų ir miestų darbo žmonių deputatų tarybų vykdomųjų komitetų žinion, o 1963 m. panaikinti.

1960 m. valstybinė archyvų sistema ir TSRS, ir LTSR tapo pavaldi jau ne MVD (buv. NKVD), bet Ministrų Tarybai (politinė valdžia vis tik turėjo dar nemažai įtakos). 1964 m. buvo įsteigta dešimt Centrinio valstybinio archyvo filialų, kurie vėliau pertvarkyti į apygardų archyvus, o nuo 1996 – į apskričių archyvus.

Lietuvos archyvai nuo 1990 m. 1990 m. vasario 13 d. priimtas antrasis archyvų įstatymas, parengtas vykstant M. Gorbačiovo inicijuotai pertvarkai. Lietuvos TSR archyvų įstatymas įsigaliojo (1990 m. rugsėjo 1 d.) jau Nepriklausomoje Lietuvoje ir reglamentavo Lietuvos archyvų fondo organizavimą, saugojimą, naudojimą valstybės ir visuomenės poreikiams tenkinti bei piliečių teisėms realizuoti. Tuomet mūsų valstybė susidūrė su naujais uždaviniais visose valstybės ir visuomenės gyvenimo srityse. Turėjo būti sukurtos naujos valdžios institucijos, sukurta teisinė sistema, reikėjo užtikrinti dokumentų išsaugojimą. Atsirado poreikis išslaptinti valstybės archyvuose saugotus dokumentus ir tai buvo atlikta 1994 m. **Lietuvos TSR archyvų įstatymas galiojo iki 1995 m. gruodžio 5 d., kai buvo priimtas Lietuvos Respublikos archyvų įstatymas (jau trečiasis), o 2005 m. įsigaliojo pastarojo nauja redakcija – Lietuvos Respublikos dokumentų ir archyvų įstatymas.**

Šiuo metu Lietuvos valstybinę archyvų sistemą sudaro Lietuvos archyvų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir 15 valstybės archyvų, iš jų 10 – apskričių archyvų.

1990 m. valstybės politiką archyvų srityje vykdyti pavesta Lietuvos archyvų generalinei direkcijai prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (LAGD), įsteigta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1990 m. balandžio 18 d. nutarimu Nr. 114 ir veikusiai vietoj 1990 m. liepos 1 d. likviduotos Vyriausiosios archyvų valdybos prie LTSR Ministrų Tarybos. Direkcija Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. balandžio 14 d. nutarimu Nr. 542 buvo reorganizuota į iki šiol veikiančią Lietuvos archyvų departamentą prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (LAD).

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę ir iki šiol veikia **Lietuvos centrinis valstybės archyvas**, kurio veiklos ištakos –1921 m. įsteigtas Centralinis valstybės archyvas. Archyve saugomi 1918–1990 m. laikotarpiu veikusią valstybės institucijų dokumentai. 2000 m. prie aptariamo archyvo buvo prijungtas *Lietuvos vaizdo ir garso archyvas*, kuris tapo archyvo struktūriniu padaliniu.

Veiklą tęsia ir **Lietuvos valstybės istorijos archyvas**, saugantis Lietuvoje nuo seniausių laikų iki 1918 m. veikusią valstybinių įstaigų dokumentus. Prie archyvo 2000 m. prijungtas

Lietuvos centrinis metrikų archyvas, kuris kaupė ir saugojo nuo 1940 m. sudaromus civilinės būklės aktų įrašus.

Svarbu paminėti ir veiklą tęsiantį dar 1968 m. birželio 12 d. įsteigtą **Lietuvos literatūros ir meno archyvą**, kuris saugo teatrų, koncertinių, kitų kultūros, meno mokymo įstaigų veiklos dokumentus, taip pat nevalstybinių organizacijų, privačių juridinių ir fizinių asmenų perduotus dokumentus.

1993 m. buvo įsteigtas **Lietuvos valstybės naujasis archyvas**, kuriam tuomet pavesta komplektuoti ir kontroliuoti valstybės valdžios ir valdymo institucijų, Vilniuje veikusių respublikinių įstaigų dokumentų, sudarytų po 1990 m. kovo 11 d., raštvedybą.

Lietuvos ypatingasis archyvas įsteigtas LAD 1995 m. spalio 10 d. įsakymu Nr. 50 „Dėl archyvo steigimo“. Šiuo įsakymu archyvas įpareigotas priimti saugoti ypatingos reikšmės archyvinius dokumentus, juos tvarkyti ir teikti naudotis. Archyvui saugoti perduoti TSRS valstybės saugumo komiteto (KGB) LTSR padalinio dokumentai. Paminėtina, kad 2000 m. prie šio archyvo prijungtas *Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas*, kurio ištakos sietinos su LAGD 1991 m. sausio 3 d. įsakymu Nr. 3 valstybės žinion perduotu ir į valstybinių archyvų sudėtį įtrauktu LKP CK archyvu.

1990 m. atitinkamose Lietuvos teritorijose veikę valstybės archyvai vadinti apygardų archyvais. Nuo 1996 m., atsižvelgus į šalies administracinio suskirstymo pokyčius, keisti tokių archyvų pavadinimai, įsteigti nauji, o kai kurie likviduoti.

LAD 1997 m. kovo 7 įsakymu Nr. 13 „Dėl archyvų pavadinimų pakeitimo“, pakeisti **Alytaus, Kauno, Klaipėdos, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Telšių apygardų archyvų pavadinimai; nurodi archyvai pradėti vadinti apskričių archyvais**. Vertėtų priminti, kad daugelis šių archyvų buvo įsteigti dar 1940 m. ar vėlesniais metais.

LAD 1996 m. vasario 26 d. įsakymu Nr. 15 buvo įsteigtas **Vilniaus apskrities archyvas** apskrities valdymo, vietos savivaldos, kitų institucijų dokumentams komplektuoti, saugoti bei jų naudojimui užtikrinti. Minėtu įsakymu likviduotas *Švenčionių apygardos archyvas* (nuo 1996 m. birželio 28 d.), kurio saugoti dokumentai perduoti Vilniaus apskrities archyvui. Pastarasis 1997–2006 m. turėjo ir struktūrinį padalinį – filialą Ukmergėje, kuris veikė likviduoto *Ukmergės apygardos archyvo* „materialinėje bazėje“. **Tauragės apskrities archyvas**, įsteigtas LAD 1996 m. vasario 27 d. įsakymu Nr. 16, perėmė nuo 1996 m. birželio 28 d. likviduoto *Raseinių apygardos archyvo* saugotus dokumentus. Vėliausiai įsteigtas **Utenos apskrities archyvas** (LAD 1997 m. vasario 28 d. įsakymu Nr. 12) perėmė nuo 1997 m. birželio 30 d. likviduoto Ukmergės apygardos archyvo dokumentus.

Apskričių archyvai kaupia ir saugo atitinkamos apskrities teritorijoje iki 1990 m. veikusių vietos valdžios, kitų valstybinių įstaigų ir įmonių veiklos dokumentus, nuo 1990 m. veikusių ir

veikiančių valstybės ir savivaldybių institucijų, įstaigų, įmonių veiklos dokumentus, taip pat nevalstybinių organizacijų, privačių juridinių ir fizinių asmenų perduotus dokumentus.

KITOS SU ARCHYVAIS SUSIJUSIOS INSTITUCIJOS IR NARYSTĖ JOSE

Paminėtina 1992 m. liepos 2 d. įsteigta Lietuvos archyvininkų draugija, kurios veikla pastaruoju metu ir nepastebima. **Vertėtų pasidžiaugti, kad 2008 m. liepos 10 d. įregistruota Archyvarų asociacija, siekianti suburti draugėn tuos, kuriems rūpi Lietuvos nacionalinio dokumentų fondo išsaugojimas ir naudojimas: archyvarus, dokumentų vadybininkus, istorikus, kraštotyrininkus, kitus Lietuvos ir užsienio archyvų tyrinėtojus – ir ne tik juos.**

Nuo 1991 metų LAGD (nuo 1995 m. – LAD) yra Tarptautinės archyvų tarybos narys, dalyvauja Europos Sąjungos Tarybos iniciatyva 2003 metais sudarytos Europos Sąjungos valstybių narių ir Europos Sąjungos institucijų nacionalinių ekspertų grupės ir kitų institucijų veikloje.

Lietuvos valstybinės archyvų sistemos darbuotojai nuo 2003 metų dalyvauja Lietuvos standartizacijos departamento prie Lietuvos Respublikos aplinkos ministerijos įsteigto Technikos komiteto 47 *Informacija ir dokumentavimas* pakomitečio *Archyvų / dokumentų vadyba* veikloje perimant Tarptautinės standartų organizacijos (angl. *the International Organization for Standardization*, toliau – ISO), Europos standartus kaip Lietuvos standartus. Valstybinės archyvų sistemos darbuotojai, skaitydami specialiuosius archyvistikos kursus, dalyvauja rengiant archyvarus, o veddami seminarus dokumentų valdymo klausimais – keliant organizacijose dirbančių asmenų kvalifikaciją.